

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

30. Yıl Özel Sayısı Eylül / September 2022 • 201-218

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1158941

ALLAH, GÖKYÜZÜ VE SOMUT İLİŞKİSİ: MÂİDE SÛRESİ 112-115. ÂYETLERİ ÖRNEKLEMİ

The Relation of Allah, The Sky and The Concrete: The Sample of Surah Maidah 112-115. Verses

Ertuğrul DÖNER

Dr. Öğr. Üyesi., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Adana, Türkiye

Res. Assist. Prof., Çukurova University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences, Adana, Turkey

ertugruldoner@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5657-9627>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 07.08.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 13.09.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.09.2022

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ertuğrul Döner)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

ALLAH, GÖKYÜZÜ VE SOMUT İLİŞKİSİ: MÂİDE SÛRESİ 112-115. ÂYETLERİ ÖRNEKLEMİ

The Relation of Allah, The Sky and The Concrete: The Sample of Surah Maidah 112-115. Verses

Öz

Gökyüzü; yüksekliği, erişilmez görünen sınırları, göz alıcı manzarasıyla tarih boyunca insanların zihin dünyalarında oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Kimi toplumların inandıkları tanrı/ lar da gökyüzünün özelliklerini anımsatan şekilde yüce, ihtişamlı, ulaşılmaz olarak tasavvur edilmiştir. Gökyüzü ve tanrının benzer niteliklere sahip olarak vasıflandırılması, tanrının ikamet ettiği yerin gökyüzü olması fikrinin oluşmasında etkili olmuştur. Bu düşünceyi Sümer, Akad, Babil, Hitit, Türk ve Çin gibi bazı toplumlarda ve Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da da görmek mümkündür. Mezkûr dinlerin, bahsi geçen düşünceye yönelik algılarını kendi kutsal metinleri üzerinden inceleyeceğiz. Çalışmamızın merkezinde ise Kur'ân'ı Kerîm yer alacaktır. Bu çalışmanın irdelediği diğer bir mesele de bazı insanların yanı sıra kimi peygamberlerin de kalplerinin mutmain olması gerekçesiyle talepte buldukları şeyleri görme isteklerinin arka planıdır. İnsan, bazı bilgi ve inanç konularında kalbinde vehim taşıyabilir. Böylesi durumlar kişinin inanmasına bir engel teşkil etmese de kalpte bir itmi'nân boşluğu oluşturabilir. İşte kalplerinin mutmain olmasını gerekçe olarak öne süren bazı kimselerin, taleplerini şahsen tecrübe etme istenci de buna dayanmaktadır denebilir. Bu da kişide somut olanı deneyimleme arzusu uyandırarak kişinin talep ettiği şeyi görmek istemesine sebep olabilir. Buna istinaden çalışmamızda yer alan somut kelimesi, duyu organlarının vermiş olduğu bilginin kaynağı olan görme, tatma, hissetme gibi duyuları harekete geçiren unsurlara karşılık kullanılmaktadır. Bu çerçevede çalışmamız, Mâide sûresi 112-115. âyetleri; Havârilere, Hz. İsa'nın, Rabbinden gökten bir sofrayı indirmesini talep etmelerini ve gerekçe olarak kalplerinin itmi'nân bulması şeklindeki sözlerini; gökyüzü, tanrı tasavvuru ve somut ilişkisi merkezinde ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Allah, Gök, Somut, Mâide, Hz. İsa, Havârilere.

Abstract

Sky; it has had a very important place in the minds of people throughout history with its height, seemingly inaccessible borders, and spectacular view. The god/gods that some societies believe in are also conceived as supreme, magnificent and inaccessible, reminiscent of the features of the sky. The characterization of the sky and god/gods as having similar characteristics has been influential in the formation of the idea that the place where the god/gods reside is the sky. It is possible to see this idea in some societies such as Sumer, Akkad, Babylon, Hittites, Turks and China, and also in Judaism, Christianity and Islam. We will examine the perceptions of the aforementioned religions regarding the aforesaid thought through their sacred texts. In the center of our work, the Qur'an will take place. Another issue that this study examines is the background of the request of some prophets, as well as some people, to see things with their eyes on the grounds that their hearts would be satisfied. A person may have doubt in his heart about some knowledge and belief issues. Although such situations do not prevent the person from believing, they can create a lack of satisfied in the heart. It can be said that the will of some people who claim their hearts to be content as a reason to experience their demands themselves is based on this. This may cause the person to want to see what he/she demands by arousing the desire to experience concrete. Based on this, the word concrete in our study is used for the elements that activate the senses such as seeing, tasting and feeling, which are the source of the information given by the sense organs. In this context, our study is based on Surah al-Ma'idah 112-115. in the verses; the apostles that Jesus asked his Lord to bring down a table from the sky and that their hearts were satisfied as a reason; will focus on the sky, the thought of God and its concrete relationship.

Keywords: Allah, Sky, Concrete, Maidah, Jesus, The Apostles.

GİRİŞ

Tarih boyunca gökyüzü, sahip olduğu genişlik, parlaklık gibi vasıfları itibariyle insanoğlunun zihninde önemli bir konuma sahip olmuştur. Bunlardan biri de insanların inandıkları tanrının ikamet ettikleri yerin gökyüzü olması düşüncesi örnektir. Bu düşüncüyü oluşturan etmenlerin başında yüce, sonsuz güç ve kudret sahibi olduğu kabul edilen tanrının bulunabileceği yerin, yine onun şanına yakışacak çok yüksek bir mevkide olması algısı vardır denebilir. Nitekim günümüzde ulaşabildiğimiz en eski kaynaklarda dahi bu tür bir tasavvurun mevcut olduğunu Sümer, Akad, Babil, Hitit gibi toplumların üzerinden görmekteyiz. Ancak bu düşüncenin yalnızca eski çağlarla sınırlı kalmadığı günümüze kadar varlığını koruduğu görülmektedir. Bu minvalde bazı Hint ve İran mitolojilerinde de mezkûr düşüncenin yer aldığı söylenebilir. Ayrıca Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerine mensup bazı kimselerin zihin dünyalarında tanrının gökte bulunduğuna yönelik kabullerin yer aldığı da ifade edilebilir. Zira Kur'ân âyetlerinde Yahudi, Hıristiyan ve Cahiliye Arap toplumunun böyle bir kanaate sahip olabileceklerini gösteren ifadelerin yanında Kur'ân'ın kendisinin de Allah'ı gökte bulunan bir varlık olarak betimlediği bir anlam çerçevesi mevcuttur. Çalışmamız ise gökyüzü ve tanrı arasındaki bu bağın bazı insanlar nezdinde bir karşılığı olduğunu, onların mucize taleplerinin gökyüzünden gelmesi istençleri noktasında mucize örnekleme merkezinde ele almaktadır. Buna ilaveten incelediğimiz bazı ayetlerde insanların yanında kimi peygamberlerin de istedikleri mucizeyi gözle görme talepleri, kalplerinin mutmain olması nedenine bina edilmiştir. Çünkü insanoğlu bazı bilgi ve inanç konularında vehim sahibi olabilmektedir. Bu, kişinin inanması önünde bir engel teşkil etmese de zihninde/kalbinde bir itmi'nân boşluğu oluşturabilir. Bu çerçevede çalışmamızda ele aldığımız bazı peygamber ve insanların tanrıdan talep ettikleri şeyi gözle görmeyi arzulamaları da bu boşluğu doldurmaya yöneliktir denebilir. Bu noktada duyu organlarıyla elde edilmek istenen bilgiler, insan olmaları hasebiyle peygamberlerin de kalplerindeki itmi'nân duygusunu artıran bir unsurdur. Bu, inceleyeceğimiz birtakım âyetlerde daha açık bir şekilde görülecektir. Özetle bu çalışma, tanrının gökyüzünde bulunması düşüncesinin toplumlar nezdindeki karşılığı ile bazı peygamber ve insanların tanrıdan talep ettikleri şeyleri gözleriyle görme istençleri noktasında duyu organları vasıtasıyla somut olandan elde edilen bilginin insanın kalbindeki itmi'nân durumuna etkisini Mâide sûresi 112-115. âyetleri üzerinden ele alacaktır.

1. GÖKYÜZÜNÜN TANRI'NIN MEKÂNI OLMASI TASAVVURU

Gökyüzü; olağanüstü genişliği, görkemli ışıltısı ve sürekli varoluşu hasebiyle ihtişam, güç ve yücelikle nitelendirilmiştir.¹ İçerisinde yıldızların deveran ettiği ve cennete bakma hissi uyandırdığı için gökyüzü tarih öncesi çağlardan bu yana insanların anlam arayışında önemli bir yere sahip olmuştur.² Ayrıca sonsuzluk ve yükseklik gibi özellikleri göğün, aşkınlıkla sembolize edilmesine sebebiyet vermiştir. Bu çerçevede aşkınlığın tanrıya has bir özellik olduğu kanaati, gökyüzü ve tanrı arasında güçlü bir ilişki kurulmasına yol açmış görünmektedir. Bu ilişkiden biri tanrının gökyüzünde ikamet ettiği düşüncesidir. Nitekim bazı toplumlarda gökyüzü, tanrının katı olarak kabul edilmektedir.³ Hatta Mircea Eliade, gökyüzünün tanrıların katı olduğu ya da Gök Tanrısı düşüncesinin menşeyini, sıradan insanların oraya ulaşamayacakları yükseklikte yer almasına dayandırmaktadır.⁴

1.1. Medeniyetlerde Tanrının Mekânı Olarak Gökyüzü

Sümerler gökyüzünde, tanrının yer ve göğü etkileyen kararlar verdiği ve kaderin tayin edildiği bir mabedin olduğunu düşünmüşlerdir. Ayrıca onlar, "gökyüzü" anlamına gelen ve Gök

¹ Pettazzoni, Rafaella, *Tanrı'ya Dair*, çev. Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 27.

² Dell, Christopher, *The Occult, Witchcraft & Magic*, Thames & Hudson, China 2016, s. 30.

³ Eliade, Mircea, *Dinler Tarihinin Giriş*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 61.

⁴ Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 18; Kıyak, Abdulkadir, "Türk Kültüründe Gök ile İlgili İnanışlar", *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2010, cilt: 3, sayı: 6, s. 213.

Tanrısı şeklinde vasıflandırılan An⁵ isimli bir gökyüzü tanrısına da inanmaktaydılar.⁶ Akad dilinde kaleme alınan Gilgamiş destanı, tanrıların gökyüzünde bulunduğu işaret eden ifadeleri içerisinde barındırmaktadır. Bâbillilerin Hammurabi kanunlarında tanrıların semada ikamet ettiği bir mekân olduğu kabul edilen Ebabbar tapınağı zikredilmektedir.⁷ Hititler tanrıların, yeryüzünün çeşitli bölgelerinde bulunmalarının yanı sıra semada da etkin oldukları fikrine sahiptirler.⁸ Mısır toplumu da tanrıların gökyüzünde yer aldıklarını düşünmüşlerdir. Bundan dolayı Firavun'un ruhunun ölüm sonrası onlara ulaşabilmesi için bir diriliş mekanizması addettikleri piramitleri inşa etmiş oldukları belirtilmiştir.⁹ Ayrıca Mısırlıların, tanrıların gökyüzünde bir mabetleri olduğu ve oradan çeşitli faaliyetleri icra ettikleri fikrini taşıdıklarını gösteren kaynaklar da mevcuttur.¹⁰ Konuya dair diğer bir örnek ise Firavun'un, Hz. Musa'nın rabbine ulaşabilme gerekçesiyle Hâmân'dan¹¹ bir kule yapmasını talep etmesidir.¹² Bu, konumuz açısından kulenin inşa edilip edilmediği meselesinden öte Firavun'un, Hz. Musa'nın rabbinin gökyüzünde olabilme ihtimaline dair düşünce taşıdığını gösteren bir argüman olması yönüyle oldukça değerlidir. Kendisinin tanrı olduğunu iddia ederek Allah ile savaşıma amacıyla O'na ok atan Nemrut anlatısı¹³ da zikri geçen diğer toplumlarla beraber düşünüldüğünde bu kanaatin yeryüzünde birçok toplum içerisinde mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışma çerçevesinde değinilmesi gereken önemli toplumlardan biri de Türklerdir. Onlar, dini tarihleri zarfında aşkın olan, sonsuz ve yüce kabul ettikleri "Tengri"nin, semada yer alan bir makamda bulunduğu inanmışlardır.¹⁴ Köktürk yazıtları Tengri kelimesinin göğü ifade ettiği gibi Tanrı anlamını da içerdiğini göstermektedir.¹⁵ Lakin başta gökyüzü anlamını taşıyan bu kelime zamanla Tanrı'yı ifade eder olmuştur.¹⁶ Onlara göre hakanlara yetki veren ve insanların kaderlerini belirleyen bu Tanrı gökte bulunmaktaydı.¹⁷ Ayrıca Türkler, Tanrı'ya ulaşmanın yolunun dağ, tepe gibi yüksek yerlere çıkmakta olduğunu düşünmüşlerdir.¹⁸ Çin geleneğinde de, Türklerin Gök Tanrı'sına benzer bir tanrı figürü mevcuttur. Keza Çin yazılı kaynaklarında müteaddit şekilde zikredilen T'ien'in gökte ikamet ettiği bilgisi yer almaktadır. Çin geleneğinde T'ien'in yarattığı kabul edilen dağlar da gökteki Tanrı'ya yakınlığı nedeniyle kutsal sayılmaktadır.¹⁹ Bu minvalde Türk ve Çin kültürlerinde tanrının mekânının, diğer birçok toplumda ele aldığımız üzere gökte yer aldığı tasavvurunun mevcut olduğu söylenebilir.

1.2. İlahi Dinlerde Tanrının Mekânı Olarak Gökyüzü

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın da Tanrı ve gökyüzü ilişkisi algılarına dair elimizde birtakım ilgi çekici veriler bulunmaktadır. Yahudiliğin evrene ilişkin idraklerinde gök; Tanrı'nın ve göksel varlıkların yer aldığı, evrenin üst bölümünü ifade etmektedir. Eski Ahit pasajlarında

⁵ Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 79; Altuncu, Abdullah, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, cilt: 4, sayı: 7, s. 123, 140.

⁶ İşankulu, Cabbar, "Kaybolan Cennetin Peşinde (Sümer ve Akad: Ütopya mı? Gerçek mi?)", *Gaziantep Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2002, cilt: 22, sayı: 3, s. 188.

⁷ Roth, Marta Tobi, *Law Collections From Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta 1995, s. 77.

⁸ Demirci, Kürşat, *Yahudilikte Semâvî Mâbed Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 44, 48-49, 55-56.

⁹ Wilkinson, Toby, "Before the Pyramids", *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, Krakow, 28th August-1st. September 2002, s. 1142; Gezmez, Arzu, *Siyasi ve Sosyal Açından Eski Mısır Dini*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2019, s. 85.

¹⁰ Demirci, *Yahudilikte Semâvî Mâbed Anlayışı*, s. 56.

¹¹ Hâmân, Firavun'un veziri veya sarayında bulunan önemli biridir. Bkz. Kuzgun, Şaban, "Hâmân", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 436.

¹² Kasas 28/38.

¹³ Batuk, Cengiz, "Nemrud", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 555.

¹⁴ Kıyak, "Türk Kültüründe Gök İle İlgili İnanışlar", s. 211.

¹⁵ Bilgin, Azmi, "'Gök Tanrısı' Terimi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2005, cilt: 2, sayı: 4, s. 190.

¹⁶ Kıyak, "Türk Kültüründe Gök İle İlgili İnanışlar", s. 213.

¹⁷ Öztürk, Murat, "İslamiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini", *International Journal of History*, 2013, cilt: 5, sayı: 2, s. 340.

¹⁸ İşankulu, "Kaybolan Cennetin Peşinde (Sümer ve Akad: Ütopya mı? Gerçek mi?)", s. 190.

¹⁹ Öztürk, "İslamiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini", s. 340-342.

göğün katmanlı bir yapıya sahip olduğuna, yaratması bakımından Tanrı'nın gücünü göstermesine²⁰ ve düzenli işleyişine²¹ değinilmektedir. Ayrıca Tanrı'nın, yarattığı kullarını rızıklandırdığı ve onlarla iletişim kurduğu yerin gök olduğu belirtilmektedir.²² Bunlara ek olarak Tanrı'nın göklerle canlı varlıkları gibi konuşması²³ ile göğün dürülmesi²⁴ ve duman gibi dağılmasına²⁵ dair kıyamet manzaralarının aktarıldığı pasajlar da mevcuttur. Bu minvalde Yahudi kutsal metinlerinin gökyüzüne dair çizdiği şablonu kısaca ifade edersek onun, Tanrı ile bağı noktasında uhrevî manalar içerdiği ve maddi bazı yapılara işaret ettiği söylenebilir.²⁶ Yahudiliğin gök algısının, çalışmamız bağlamında Tanrı ile olan ilişkisini detaylandırmak faydalı olacaktır.

Yahudi kutsal metinlerinde Tanrı ve gök arasında oldukça sıkı bir bağın mevcut olduğu görülmektedir. Nitekim Tanrı'nın yeryüzüne inmesi,²⁷ Hz. Yakub'un, melekleri gökyüzüne erişen bir merdivenle inip çıkarken gördüğü düşü,²⁸ Rabbin Sina Dağı'na inerek Hz. Musa'yı çağırması,²⁹ Tanrı'nın göklerden gürlemesi,³⁰ Hz. Süleyman'ın Rabbine dair, karanlık bulutlarda otururum demiş olduğunu dile getirmesi,³¹ Tanrı'nın göklerden kulak vermesinin ve gerekeni yapmasının istenmesi,³² Rabbin sağ ve solunda semâvi varlıkların durur haldeyken tahtında oturması³³ ve göklerin onun tahtı, yeryüzünün ayaklarının taburesi olduğunu ifadelendirmesi³⁴ ile insanlara gökten bakması³⁵ gibi örnekler bunu açıkça göstermektedir. Bu pasajlar Tanrı'yı gökyüzünde, göksel varlıklarla beraber bulunan ve oradan faaliyet gösteren şekilde tasvir etmektedir. Bunun, Yahudiliğin Tanrı tasavvurunun bir kısmını teşkil ettiğini söylemek yanlış olmasa gerekir. Bu bağlamda Yahudi inanç sisteminde Tanrı'nın, daha önce zikri geçen birçok toplumdakine benzer şekilde gökte bulunduğu algısının var olduğu ifade edilebilir.

Hıristiyanlığın kutsal metinleri de gökyüzü ve Tanrı arasındaki ilişkinin oldukça güçlü olduğunu beyan eden bir muhtevaya sahiptir. Hemen belirtelim ki Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen Kitâb'ı Mukaddes, Yahudilerin de kutsal kitabını içerisine almaktadır. Dolayısıyla yukarıda verdiğimiz Yahudi kutsal metinlerindeki örnekler Hıristiyanlığı da kapsamakta olduğu için burada tekrardan zikredilmeyecektir. Yahudilik bağlamında değindiğimiz metinleri Hıristiyanlığın da kabul ettiği durumu, her iki din mensuplarının tanrı ve gökyüzü ilişkisine dair zihin dünyalarının benzer olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bunun haricinde Hıristiyanlara ait olan ancak Yahudiliğin kabul etmediği Kitâb'ı Mukaddes'in ikinci bölümü olan Ahd-i Cedid'den örnekler vermek de bu söylemimizi destekleyecektir.³⁶ Bu minvalde göklerin açılıp Tanrı'nın ruhunun güvercin gibi Hz. İsa'nın üzerine inmesi ve göklerden "Sevgili oğlum budur, O'ndan hoşnudum." şeklinde hitapta bulunması,³⁷ duanın "Göklerdeki babamız, adın kutsal kılınsın. Egemenliğin gelsin. Gökte olduğu gibi, yeryüzünde de Senin istediğin olsun."³⁸ şeklinde olmasının talep edilmesi ve "göklerdeki babamız" ifadelendirmesi³⁹ benzeri metinler Hıristiyanlık için Tanrı'nın, gökyüzünde bulunduğuna yönelik bir anlam alanına sahip görünmektedir. Ayrıca

²⁰ Yaratılış 14/19.

²¹ Yaratılış 14/19; Yeşeya 40/26; Yeremya 32/17.

²² Çıkış 20/22; Yasanın Tekrarı 26/15; 33/26; I. Krallar 8/30; Tarihler 7/14; Mezmurlar 57/5.

²³ Yeşeya 45/8.

²⁴ Yeşeya 34/4.

²⁵ Yeşeya 51/6.

²⁶ Boşnak, Nagihan Ayşe, *İlk Altı Asır Tefsirlerinde Yedi Gök İfadesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman 2018, s. 22, 30.

²⁷ Yaratılış 11/7.

²⁸ Yaratılış 28/12.

²⁹ Çıkış 19/20.

³⁰ II. Samuel 22/14.

³¹ I. Krallar 8/13.

³² I. Krallar 8/32.

³³ I. Krallar 22/20.

³⁴ Yeşeya 66/1.

³⁵ Mezmurlar 14/2.

³⁶ Harman, Ömer Faruk, "Kitâb-ı Mukaddes", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 75.

³⁷ Matta 3/16-17.

³⁸ Matta 6/9-10, 12-13.

³⁹ Matta 7/11.

Hız. İsa'nın gökyüzüne alınarak Tanrı'nın sağ tarafına oturduğu⁴⁰ bilgisi de, bu kanaati destekleyen bir kanıt olarak kabul edilebilir. Göğün, Tanrı'nın mekânı olmasının yanı sıra meleklerin de ikamet ettiği ve bazı durumlarda yeryüzüne indikleri bir yere karşılık kullanıldığı da görülmektedir.⁴¹ Belli durumlarda gökyüzünden yeryüzüne indiği ifade edilen Tanrı ve melekler ile Hz. İsa'nın "Şeytan'ın gökten yıldırım gibi düştüğünü gördüm."⁴² cümlesi Hıristiyanlık nezdinde göğün yüksekte olduğu; dolayısıyla semavi varlıkların oradan aşağıya doğru bir harekette bulunduğu anlatısını ihtiva etmektedir. Göğün, Tanrı'nın katını ifade etmesi düşüncesi bağlamında kalıcı olanın göklerde, geçici olanın ise yeryüzünde olduğu da beyan edilmiştir.⁴³ Son olarak göğün, öteki dünya ile ilişkili bir anlamı ihtiva ettiği de "Oysa bizim vatanımız göklerde dir. Oradan Kurtarıcı'yı, Rab İsa Mesih'i bekliyoruz."⁴⁴ ifadeleriyle açıklık kazanmaktadır.⁴⁵

Yeni Ahit bilgini olan Wayne Grudem, göğün varlığının sadece Kutsal Kitap vasıtasıyla bilinebileceğini belirtmektedir.⁴⁶ O, gökyüzüne bakmanın; Tanrı'nın güzelliği de dâhil onun sonsuz kudretinin, güç ve hikmetinin delillerini görmek olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca güneş, ay, yıldız ve bulutların kendi varlıklarıyla; güçlü ve bilge yaratıcının onları yarattığını ve düzenlerini idame ettirdiğini beyanda buldukları görüşünü dile getirmektedir.⁴⁷ Grudem'in görüşlerini aktarma gayemiz, salt metin vermenin dışında bu metinlere vakıf olan bir uzmanın gökyüzü ile Tanrı arasındaki bağa yönelik düşünce dünyasını ortaya koymaktır. Bu çerçevede o, gökyüzünü Tanrı'nın veya diğer semavi varlıkların mekânı olma noktasından farklı bir şekilde ele almış, onu Tanrı'nın güç ve kudretini gösteren bir delil olarak zikretmiştir.

Netice itibarıyla Hıristiyanlığın kutsal metinleri gökyüzünü, Tanrı'nın ve diğer semavi varlıkların ikametgâhı olarak sunmaktadır. Ayrıca yüksekte olması cihetinden orada yer alan varlıkların inme veya düşme fiilini gerçekleştirdiklerini beyan etmektedir. Bunlara ilaveten göğün mevkisi bağlamında yüksekte olanın kalıcı ve yüce olduğu bildirilmektedir. Gökyüzünün, dünya sonrası hayata yönelik uhrevi bir anlamının da var olduğunu belirten pasajlardan başka onun, yaratılışı bakımından Tanrı'nın güç, ihtişam ve bilgeliğini gösterdiğini de vurgulayan aktarılar mevcuttur.

Yahudilik ve Hıristiyanlıktan sonra İslam özelinde gökyüzü ve Tanrı ilişkisine değinecek olursak; Türkçedeki karşılığı gök Arapçadaki karşılığı sema olan bu kelime, Kur'an'ı Kerim'de tekil olarak (sema) yüz yirmi, çoğul olarak ise (semavât) yüz seksen dokuz kez geçmektedir.⁴⁸ Zikredildiği yerler incelendiğinde sema kavramının üç grupta ele alınabileceği görülmektedir. Bunlar; kelâm ilmiyle ilişkili olan âyetler, kozmolojiyle ilişkili olan âyetler ve mecaz anlam ihtiva eden âyetler olarak sıralanabilir. Mecaz muhteviyata sahip âyetlerde sema kelimesi, aslından öte benzetme taraflarıyla ele alınırken kozmolojiyi ilgilendiren âyetler, evrenin var oluşu ve sonu gibi fiziksel hususlara işaret etmektedir. Kelâm ilmiyle ilişkili olan âyetler ise Allah ve gök arasındaki bağ temelinde ortaya koyulmaktadır.⁴⁹

Kur'an, sema kelimesini yukarıda değinmiş olduğumuz üzere farklı anlam alanlarında kullanmaktadır. Bunlardan biri Allah'ın güç ve kudretine vurguda bulunan bazı âyetlerde yer almaktadır. Bu âyetler, Allah'ın gücüne ve hükümlerinin büyüklüğüne dikkat çekmektedir. "Gökte olan Allah'ın sizi yerin dibine batırmayacağından yana bir garantiniz mi var? Gökte olan Allah'ın başınıza taş yağdırmayacağından yana bir garantiniz mi var?"⁵⁰ şeklinde geçen ve Allah'ın

⁴⁰ Markos 16/19.

⁴¹ Matta 18/10; Luka 2/13, 15; 22/43.

⁴² Luka 10/18.

⁴³ Matta 6/19-21.

⁴⁴ Filipililer 3/20.

⁴⁵ Boşnak, İlk Altı Asır Tefsirlerinde Yedi Gök ifadesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 33.

⁴⁶ Boşnak, İlk Altı Asır Tefsirlerinde Yedi Gök ifadesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 35.

⁴⁷ Grudem, Wayne, *Bible Doctrine Essential Teachings of the Christian Faith*, Zondervan Publishing, Michigan 1999, s. 72, 85.

⁴⁸ Çiçek, Halil, "Kur'an'da Sema Kavramı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1974, cilt: 9, sayı: 1, s. 2.

⁴⁹ Boşnak, *İlk Altı Asır Tefsirlerinde Yedi Gök İfadesi*, s. 37.

⁵⁰ Mülk 67/16-17.

gök, yer ve bunların arasında bulunanların mâliki olmasına dair ayetler bu minvaldendir.⁵¹ “Göklerin ve yerin anahtarları”⁵² ile “göklerin ve yerin hazineleri”nin⁵³ sahibinin Allah olması ifadelerini ihtiva eden âyetler de onun güç ve kudretine vurgu yapmaktadır. Sema anlamının farklı kullanımlarından biri de “Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin sınırlarını aşıp öteye geçebilirsiniz haydi geçin! Ama bir güç olmadıkça geçemezsiniz.”⁵⁴ âyetindeki içeriktir. Burada sınır kelimesi, fiziksel bir karşılığı ifade etmesinin yanında Allah’ın güç ve kudretine de vurgu yapmaktadır. Zira bu sınırları aşmanın sadece Allah’ın ilim ve kudretiyle mümkün olduğu izah edilmektedir.⁵⁵ Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki bu ayetlerdeki merkezi anlatımın yer veya gökten ziyade Allah olduğu söylenebilir. Nitekim gökyüzüne dair yaklaşık elli ayet, Allah’ın onu yaratması bağlamında ele alınmakta ve ayetin merkezinde Allah yer almaktadır.⁵⁶ Netice itibariyle gökyüzüne dair zikrettiğimiz âyetlerin, Allah’ın gökyüzünü yaratması ve onun göğün mâliki olması, insanların da onun izni ve dilemesi olmadan orayı aşacak kudrette olmaması noktasında okunduğu zaman, Allah’ın gücünü ve yüceliğini göstermeye yönelik bir anlatım içerdiği söylenebilir. Bunlara mukabil Kur’ân’da sema kelimesinin başka bağlamları da bulunmaktadır. Kısaca ifade edersek; gökyüzü bazen nimete,⁵⁷ bazen de azaba⁵⁸ aracılık etmesi bakımından zikredilir. Örneğin Allah’ın gökten su indirerek insanlara rızık olarak ürünler çıkarması nimete, gökten azap indirmesi⁵⁹ de azaba atıfta bulunmaktadır. Kimi âyetlerde de gökler, canlı bir varlık gibi tasvir edilmektedir. Allah’ın göğe suyu tutmasını⁶⁰ söylemesi, göklerin Allah’ı tesbih etmesi⁶¹, O’na secde etmesi⁶² gibi ayetler buna örneklik teşkil etmektedir.

Sümer, Akad, Babil, Hitit, Mısır medeniyetlerinde, Türk ve Çin toplumlarında, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta tanrının gökte ikamet ettiğine yönelik -farklı yönleri olmakla birlikte- ortak bir inanç tasavvurunun varlığını örnekleriyle ele aldık. Kur’ân’da da bu tasavvurun insanların zihninde mevcut olduğunu destekleyecek muhtelif ayetler yer almaktadır. Kur’ân’da kimi toplumların, gökten gelmesini talep ettikleri birtakım mucize bekleyişinde oldukları beyan edilmektedir. Bunlardan bazıları Hz. Muhammed’in davetini kabul etmekte diretenler olup, ona güçlük çıkarma amacıyla böyle taleplerde bulunmuşlardır. Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki, -gökyüzüyle ilişkili olsun veya olmasın- mucize beklentisinde olan kişilerin sadece İslam’ın inkârcı addettiği kimseler olduğu söylenemez. Nitekim Hz. İbrahim de kalbinin mutmain olması gerekçesiyle Allah’tan, ölüleri nasıl dirilttiğini kendisine göstermesini istediğini dile getirdiği ayet⁶³ bunu doğrulamaktadır. Kur’ân merkezinde genel çerçevesini verdiğimiz sema kavramının, Tanrı’nın mekânı olması tasavvurunun karşılığını bazı âyetler üzerinden görmek faydalı olacaktır.

Havârilere, Hz. İsa’ya “Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi”⁶⁴ sorusunu yöneltmişlerdir. Ehl-i Kitap da Hz. Muhammed’in gökten bir kitap indirmesini⁶⁵ istediklerini beyan etmişlerdir. Burada Ehl-i Kitap ile kastedilen zümrenin Yahudiler olduğu belirtilmiştir.⁶⁶ İnanmayan kimselerin de “Başımıza gökten taş yağdır.”⁶⁷ ve “Gökyüzünü üstümüze parça parça düşür.”⁶⁸

⁵¹ Bakara 2/116, 255, 284; Âli İmrân 3/83, 109, 129, 180, 189; Nisâ 4/126, 132, 170-171; Tâhâ 20/6.

⁵² Şûra 42/12.

⁵³ Münâfikûn 63/7.

⁵⁴ Rahmân 55/33.

⁵⁵ Boşnak, İlk Altı Asır Tefsirlerinde Yedi Gök ifadesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 39.

⁵⁶ Çağrı, Mustafa, “Yaratma”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 325; Öztürk, Mustafa, *Kur’an ve Yaratılış*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2015, s. 17.

⁵⁷ Bakara 2/22; A’râf 7/96; Yûnus 10/24; Hûd 11/52; Ra’ 13/17; Hicr 15/22; Nahl 16/10, 65; Tâhâ 20/53; Hac 22/63; Mü’minûn 23/18; Fukrân 25/48; Neml 27/60; Ankebût 29/63.

⁵⁸ Bakara 2/59; Kehf 18/40; Nûr 24/43; Ankebût 29/34.

⁵⁹ A’râf 3/162.

⁶⁰ Hûd 11/44.

⁶¹ Nûr 24/41; Hadîd 57/1; Haşr 59/1, 24; Saf 61/1; Cumâ 62/1; Tegâbün 64/1.

⁶² Ra’d 13/15; Nahl 16/49; Hac 22/18.

⁶³ Bakara 2/260.

⁶⁴ Mâide 112, 114.

⁶⁵ Nisâ 4/153.

⁶⁶ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Zehraveyn Yayınları, İstanbul, trs., III, 208-209.

⁶⁷ Enfâl 8/32.

⁶⁸ İsrâ 17/92; Şuarâ 26/187.

şeklinde istekte buldukları ifade edilmiştir. Bunlardan başka Allah'ın beyanatı minvalindeki “Biz dilersek onların üzerine gökten bir âyet (mucize) indiririz.”⁶⁹ “Gökten üzerlerine parçalar düşürürüz.”⁷⁰ ve “Gökten bir ordu indirmedik.”⁷¹ âyetleri de çalışmamız açısından oldukça önemlidir. Zikredilen bu ayetlerdeki Havârilere, Yahudilerin ve inanmayanların talepleri onların, zihinlerinde Tanrı'nın gökte bulunduğu fikrini taşıdıklarına delil olarak gösterilebilir mahiyettedir. Çünkü onların mucize veya azap istençleri, gökten gelme şartıyla beyan edilmiştir. Hâlbuki istenen sofraya, kitap veya azap ile de gökyüzü koşuluna bağlanmayabilirdi. Yahudilerin Hz. Musa'dan, rabbine toprağın mahsullerinden bitirmesi için dua etmesi talepleri bunu desteklemektedir. Çünkü Yahudiler de Havârilere gibi gökten bir sofraya talebinde bulunabilirdi. Allah'ın gökten mucize indirmesiyle, parçalar düşürmesi ve gökten ordu indirme bağlamındaki âyetleri de, onu gökte tasvir eder mahiyettedir. Nitekim zikredilen âyetlerde, sürekli bir inme fiili vurgusu mevcuttur. Bu çerçevede bahsi geçen fiillerin, onu gerçekleştirme düşünülen failin mevkisi itibarıyla düşünüldüğünde üstte olana işarette bulunduğu, âyetlerin de bunu gök olarak ifadelendirdiği söylenebilir.

İnsanoğlunun zihin dünyasında göğün, tanrının katı olduğu düşüncesinin varlığını destekleyen örneklerden biri de Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam için büyük ata kabul edilen Hz. İbrahim'in,⁷² Rabbini arayışını aktaran En'âm sûresi 76-79. âyetleridir. Özetle bu âyetler Hz. İbrahim'in önce yıldızı, onun batmasıyla ayı ve onun da gözden kaybolmasıyla, daha büyük olduğu gerekçesini de ilave ederek güneşi Rab kabul ettiğinden bahsetmektedir.⁷³ Hz. İbrahim'in, içerisinde yaşamış olduğu kavmi ay, güneş ve yıldızlara, ayrıca bunları temsil ettiğine inandıkları putlara tapmaktaydılar. Bu çerçevede Hz. İbrahim'in Rab arayışının aslında; kavmine, inandıkları bu tanrıların rab olamayacağını akli muhakeme yoluyla gösterme çabasına binaen gerçekleştiğini dile getirenler olmuştur.⁷⁴ Taberî (ö. 310/923), bu görüşü de zikretmekle beraber Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ve Muhammed b. İshâk'tan (ö. 151/768) gelen bir rivayeti de aktarmıştır. Bu rivayet kısaca Nemrut'un erkek çocukları öldürmesinden dolayı bir mağarada büyümüş olan Hz. İbrahim'in, oradan çıkınca yıldız, ay ve güneşi gerçekten Rab kabul ederek taptığı, ancak onların kalıcı olmadıklarını fark edince ilah olamayacaklarını anlayarak, Allah'ı idrak ettiği ve Ona iman ettiği şeklindedir. Taberî, bu rivayetin tercihe daha uygun olduğunu işaret etme mahiyetinde bir sonraki ayette zikredilen “Eğer rabbim beni doğru yola sevk etmeseydi, yemin olsun ki, sapık kavimden olurum”⁷⁵ cümlesini delil getirmiştir.⁷⁶ Bu minvalde Hz. İbrahim'in Rab arayışında öncelikle gökcisimlerini tercih etmesi ve Allah'ın yol göstermesi olmasa kavmi gibi sapık olacağını dile getirmesi, kavminin inanç sistemini benimsemiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zira Müfessirlerden bazıları da, Hz. İbrahim'in uzun bir süre olmasa da zikredilen gökcisimlerini Rab edindiğini kabul etmişlerdir.⁷⁷ Aktardığımız bu âyetler Hz. İbrahim'in kavminin gökcisimlerine tapmaları noktasında göğün, inandıkları tanrıların mekânı olduğunu kabul ettiklerini göstermektedir. Bu da, daha önce bahsi geçen birçok toplum gibi Hz. İbrahim'in kavminin de gök ile inandıkları tanrılar arasında bağ kurduğunu ve bunun Hz. İbrahim'in inanç dünyasına etki edebilecek kadar güçlü olduğunu ortaya koymaktadır.

Aktardığımız ayetlerin genelinde sema, sürekli aşağı inme/indirme yönlü bir anlatıyı ihtiva etmektedir. Aşağıdan yukarı hareketi ifade eden ve tanrının gökte bulunduğu fikrini destekleyen rivayetler de mevcuttur. Göğe yükselme olarak karşılık bulan bu tasavvurun eski Hint ve İran mitolojileriyle bazı dinlerde de yer aldığı görülmektedir. Yahudiliğe göre Hz. İdris, Hz.

⁶⁹ Şuarâ 26/4.

⁷⁰ Sebe 34/9.

⁷¹ Yâsîn 36/28.

⁷² Harman, Ömer Faruk, “İbrâhim”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 266.

⁷³ En'âm 6/76-79.

⁷⁴ Karaman, Hayreddin vdğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, II, 430-431.

⁷⁵ En'âm 6/77.

⁷⁶ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dârü'l-Fikr, Kâhire 2001, IX, 361-362.

⁷⁷ Atlı, Ahmet, “Hz. İbrahim (a.s.)'in Gökcisimleriyle Monoloğunun İşârî/Tasavvufî Yorumu”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: 7, sayı: 7, s. 125.

İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İshâya gibi peygamberler, Hıristiyanlığa göre ise Hz. İshâ göğe yükseltmiştir. Hatta Yahudi literatüründe Hz. İbrahim'in göğe yükseltildikten sonra Rabbinin tahtını gördüğü bilgisi de oldukça önem arz etmektedir.⁷⁸ Çünkü bu anlatı direkt olarak Tanrı'nın gökyüzünde olduğu kabulüne bir örneklik teşkil etmektedir. Hz. Muhammed'in Mescid-i Haram'dan, Mescid-i Aksa'ya yapmış olduğu yolcuğa İsrâ, oradan da göğe yükseltilmesine Mi'rac denilmektedir. İslam tarihinde Mi'rac olayı üzerine birçok ihtilaf yaşanmıştır. Mi'rac olayının yaşanıp yaşanmadığı, -Mi'racın yaşandığını kabul edenler çerçevesinde- Hz. Muhammed'in bu olayı bedeni mi yoksa ruhuyla mı veya her ikisiyle mi tecrübe ettiği, Mi'racın kaç defa gerçekleştiği ve Hz. Muhammed'in orada Allah'ı görüp görmediği gibi tartışmalar buna örnek olarak verilebilir.⁷⁹ Bunları zikretme amacımız; göğe yükseltildiği kabul edilen peygamberin, Allah'ı görme ihtimali tartışmasının mevcudiyetini göstermektir. Kur'ân'da sema kavramının, Allah'ın gökte olduğuna işaret eden bir bağlamının bulunduğunu belirtmiştik. Hz. Muhammed'in göklere yükseltildikten sonra orada Allah'ı müşahade edip etmediğinin tartışılması da bazı Müslümanların zihninde Allah'ın gökte olduğu kanaatine sahip olduklarını göstermektedir. Yahudi literatüründeki Hz. İbrahim'in gökte tanrının tahtını görmesi rivayeti de bu kanaatin farklı toplumlar indinde de kayda değer bir zemin bulduğu savını güçlendirmektedir.

2. MÂİDE SÛRESİ 112-115. ÂYETLER MERKEZİNDE ALLAH, GÖKYÜZÜ VE SOMUT İLİŞKİSİ

Şimdiye kadar tanrının gökyüzünde ikamet ettiğine ilişkin düşüncenin muhtelif toplumlardaki karşılığını ifade ettiğimiz bu çalışmayı, daha spesifik şekilde Mâide sûresi 112-115. ayetler merkezinde incelemeye çalışacağız. Hemen belirtelim ki bu bölümde tanrı ve gökyüzü ilişkisine, özet ve giriş bölümünde de izah ettiğimiz somut kelimesi de dâhil edilerek birbirleri arasındaki bağı ortaya koymaya gayret edeceğiz. Somut kelimesiyle kastettiğimiz şey ise özet ve giriş bölümlerinde de izah ettiğimiz üzere duyu organlarının vermiş olduğu bilginin kaynağı olan görme, duyma, hissetme gibi duyuları harekete geçiren unsurlardır. İnsan zihni, duyularından aldığı bilginin zorunlu bilgiler olduğunu bilmektedir.⁸⁰ Bu da kişinin, duyu organları vasıtasıyla kazandığı bilgiye olan güvenini oldukça artırmaktadır. Çalışmamızda da somut, bu yönden ele alınacak ve istenilen mucizelerin gerek peygamberler gerekse de insanlar tarafından somut olarak tecrübe edilmesi arzusu merkezde tutulacaktır. Âyetleri bütün olarak mealen aktarmak, ileride yapacağımız izahların daha sağlıklı anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Havârilere "Ey Meryem oğlu İshâ! Rabbin bize gökten bir sofraya indirebilir mi?" diye sormuşlardı. O şöyle cevap verdi: "Eğer iman etmiş kimseler iseniz Allah'a saygılı olun." Onlar, "İstiyoruz ki ondan yiyelim, kalplerimiz güvenle dolsun, bize doğru söylediğini bilelim ve buna tanık olalım." dediler. Meryem Oğlu İshâ şöyle yalvardı: "Allah'ım! Ey Rabbimiz! Bize gökten öyle bir sofraya indir ki, ilk gelenimizden son gelenimize kadar bizler için bir şölen ve senden bir işaret olsun. Bizi rızıklandır, sen rızık verenlerin en hayırlısıdır. Allah da şöyle buyurdu: "Onu size mutlaka indireceğim; fakat bundan sonra içinizden kim inkâr ederse, varlıklar âleminde hiç kimseye etmediğim azabı ona edeceğim."⁸¹

Mâide kelimesinin; üstünde yemeğin yer aldığı, yükseltilmiş sofraya veya masayı ifade ettiğini⁸² söyleyenlerin yanı sıra onun bağış anlamına geldiğini, nitekim sofranın da bir bağış olduğunu belirtenler olmuştur.⁸³ Havârilere, "Rabbin bize gökten bir sofraya indirebilir mi?" sualine dair farklı görüşler beyan edilmiştir. İncelediğimiz tefsirlerde bu âyetin, Tanrı'nın gökyüzünde bulunması bağlamında ele alındığını gösteren bir örnek bulunmamaktadır. Kısaca bu yorumları

⁷⁸ Gündüz, Şinasi, vdğr, *Dinlerde Yükseliş Motifleri*, Vadi Yayınları, Ankara 1996, s. 59-60. Ayrıca bkz. Bozkurt, Mehmet, "İslam Öncesi 'Ortadoğu' İnançlarında Göğe Yükseliş Anlatıları ve İslâm'da Mi'rac: İslâm Geleneğindeki Mi'rac Anlatısının Özgünlüğü Meselesi", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi*, 2021, cilt:21, sayı: 3, s. 358-362.

⁷⁹ Yavuz, Mi'rac", *DİA*, Ankara 2020, XXX, 132-135.

⁸⁰ Çağlayan, Harun, "Bilginin Kaynağı Olarak Akıl", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2011, cilt: 9, sayı: 1, s. 249.

⁸¹ Mâide 5/112-115.

⁸² Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, Mektebetü'l-Abîkân, Riyâd 1998, II, 314; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî, Beyrut 2006, VIII, 288-289.

⁸³ Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut 1981, XII, 138.

zikredecek olursak; kimi âlimler Havârilere bu sorusunun, Allah'ın gücünden şüphe ettikleri için değil, Hz. İsa'nın böylesi bir talebi Rabbinde bildirip bildirmeyeceği düşüncesinden ötürü geldiğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla sorunun "Sen, Rabbinden böyle bir talepte bulunabilir misin?" şeklinde okunabileceğini öne sürmüşlerdir. Bunun aksine zikri geçen Havârilere, dinlerine ve Hz. İsa'ya karşı şüphe içerisinde bulduklarını ve bu suali sorduklarını kabul edenler de olmuştur.⁸⁴ Abdullah b. Abbas, bu mesele hakkında Hz. İsa'nın Havârilere, "Allah için otuz gün boyunca oruç tutarak Ondan bir talepte bulunursanız, O, istediğiniz şeyi size verir." dediğini ve Havârilere de bunu uygulayıp Hz. İsa'dan Allah'ın kendilerine bir sofraya indirmesini istediklerini aktarmıştır.⁸⁵ Bununla birlikte, Hz. Aişe'den gelen bir rivayette ise Havârilere, "Rabbin buna güç yetirebilir mi?" anlamında bir soru sormayacak kadar Allah'ı tanıdıkları ve dolayısıyla Allah'ın kudretinden şüphe duymadıkları dile getirilmiştir. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), "Rabbinden isteyebilir misin?" veya "Rabbin buna güç yetirebilir mi?" şeklinde verilen anlamların kıraat farklılıklarından kaynaklı olarak zikredildiğini, bununla birlikte "Rabbinden isteyebilir misin?" şeklindeki mananın tercihe şayan olduğunu vurgulamıştır.⁸⁶ Suddî (ö. 127/745) de kıraat bağlamında mezkûr sorunun "Sen, Rabbinden böyle bir sofraya indirmesini talep edersen, Rabbin sana itaat eder mi?" anlamında okunabileceğini ifade etmiştir.⁸⁷ Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942), ne şekilde olursa olsun bu sorunun bir mucize isteğine yönelik olduğunu beyan etmiştir.⁸⁸ Bu görüşü destekleyen bir rivayet daha bulunmaktadır. Bu rivayete göre sofraya, içerisinde birtakım yemekler bulunduğu halde inmiş; ancak Havârilere için bu mucize yeterli olmamıştır. Çünkü onlar, Hz. İsa'dan mucizenin içerisinde başka bir mucize daha olmasını istemiştir. Böylece Hz. İsa vasıtasıyla gökten indirilen sofranın içerisinde sunulan balığın canlanarak hareket ettiği ve sonrasında eski haline döndüğü nakledilmiştir.⁸⁹ Özetle, Havârilere bu talepleri, bir mucize isteğine müstenit görünmektedir. Burada, talep edilen mucizenin "gök"ten gelmesi isteği gözden kaçırılmamalıdır. Fakat aktardığımız tefsirlerde, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere ilgili âyetler bağlamında Tanrı'nın gökte ikamet ettiği düşüncesine yönelik bir tasavvurun yer almadığı görülmektedir. Nitekim onlar, bu âyeti Allah'ın kudreti, Havârilere iman ve/veya şüphe durumları ve Hz. İsa'nın Allah'la olan iletişimi gibi açılardan ele almışlardır.

Havârilere talebinin arka planına dair yapılan yorumlardan biri de şudur: Hz. İsa'nın bundan önceki mucizelerinin hepsi yeryüzü merkezinde gerçekleşmiştir. Gökyüzü ile ilgili olanı ise şaşkınlığa yol açıcı ve oldukça büyük bir mucize olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla bunlar, Havârilere mucizenin gökten indirilmesini talepte bulunmalarının sebebi olarak beyan edilmiştir.⁹⁰ Havârilere isteğinin gökyüzünden inmesi talebi, onu indirmesi beklenen Rab ile bir arada düşünüldüğünde göğün, Havârilere nezdinde Allah'ın katı olarak düşünülmüş olabileceğini göstermektedir. Bu tarz bir düşüncenin insanoğlunun zihninde var olduğunu destekleyen benzer ifadeler, Yahudi ve Cahiliye Araplarına dair anlatılan bazı âyetlerde de görülmektedir. Örnek olarak "Ehl-i Kitap senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar..."⁹¹ ve "Onlar, ille de Allah'ın ve meleklerin bulut katmanları arasından çıkıp gelmesini mi bekliyorlar."⁹² âyetleri verilebilir. Birinci ayette zikredilen Ehl-i Kitap'ın, çoğu müfessir tarafından Yahudilere karşılık geldiği ifade edilmiştir.⁹³ İkinci âyetin muhatabı ise Cahiliye Arap toplumdur. Bu bağlamda Yahudilerin ve Cahiliye Araplarının istekleri, Havârilere talepleriyle benzer bir anlam alanına sahiptir denebilir. Çünkü Yahudiler bir kitap istemekte, ancak bunu *مِنَ السَّمَاءِ* (semadan/gökten) şartıyla dile getirmektedirler. Allah'ın, Cahiliye Araplarının "Allah ve meleklerin bulutların arasından gelmesini beklemeleri" tasviri de oldukça önemlidir. Zira bu âyet, Cahiliye Araplarının zihninde Allah'ın, meleklerle beraber gökyüzünde ikamet eden bir varlık olduğu düşüncesinin

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, II, 314.

⁸⁵ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, IX, 121; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 288, 292.

⁸⁶ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 136-137.

⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 286-287.

⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 364.

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, II, 315.

⁹⁰ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 139.

⁹¹ Nisâ 4/153.

⁹² Bakara 2/210.

⁹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 208-209.

mevcut olduğunu gösterir mahiyettedir. Özetle Havârilere sofranın, Yahudiler kitabın ve Cahiliye Arapları da Allah'ın ve meleklerin gökten inmesi beklentilerini; onların, Allah'ın mekânının sema olduğu düşüncesine sahip olma ihtimalleriyle açıklamak mümkündür. Sofra ve kitabın *indirme* fiiliyle kullanılması ve Allah ile meleklerin bulutların arasından gelmesi ifadeleri de yine bu tezi desteklemektedir denebilir.⁹⁴

Elbette yeryüzünde de gerçekleştiğine inanılan muhtelif mucizeler bulunmaktadır. O zaman bunların da Allah'ın yeryüzünde olduğuna delalet etmesi gerekir gibi bir tartışma konusu ortaya atılabilir. Ancak bu çalışma, Allah'ın yerde mi yoksa gökte mi bulunduğunu tartışmaktan öte, daha önce zikri geçen birçok toplumda da karşılaştığımız üzere insanoğlunun zihninde göğün tanrının mekânı olduğu düşüncesinin varlığına yoğunlaşmaktadır. Havârilere talebi de bu düşünceye örneklik teşkil edebilecek bir yapıdadır. Keza devam eden âyetlerin tefsirlerinde de bunu dolaylı olarak destekleyen argümanlar gelecektir.

Şimdi de bazı peygamber ve insanların kalplerindeki vehmi izale etme gerekçeleri bağlamında duyu organlarıyla tecrübe kazanma istekleri noktasında mucizeleri görme isteklerine değinecek olursak; mezkûr âyetlerde Havârilere; talep ettikleri şeyi isteme sebebi olarak kalplerinin mutmain olması ve Hz. İsa'nın hak ve hakikati anlattığını bilme istekleri zikredilmektedir.⁹⁵ Bazı müfessirler Havârilere, sofranın gökyüzünden inişini şahsen gördükleri takdirde yakîn bir şekilde inanacaklarını dolayısıyla imanlarının artacağını dile getirmiş olduklarını ifade etmiştir.⁹⁶ Ayrıca gerçekleşmesini talep ettikleri mucizeye ulaşmış olmalarıyla Havârilere; Allah'ın bir, Hz. İsa'nın da peygamber olduğuna şahitlik ederek her daim onun yanında kalacaklarını söylediklerini belirten müfessirler de olmuştur.⁹⁷ Bu ifadelerin ortak noktası Havârilere bir mucize beklentisinde olmalarıdır. Bu mucizeyi de gözle görme istekleri onların, kalplerinin yatışmasına bir vesile olarak aktarılmaktadır. Havârilere, Hz. İsa ile birlikte olmalarına rağmen böylesi bir talepte bulunmaları tuhaf karşılanabilir. Bu çerçevede ya onlar yukarıda değindiğimiz üzere Hz. İsa'dan ve dinlerinden şüphe içindedirler ya da gerçekten kalplerinin mutmain olması sebebiyle böyle bir istekte bulunmaktadırlar. Onların, peygambere inandıkları halde böylesi bir istekte bulunmuş olmaları ihtimali abes görülmemelidir. Nitekim Hz. İbrahim'in Allah'tan "Ölüleri nasıl diriltiyorsun, bana göster!" talebine Allah'ın "Yoksa inanmıyor musun?" şeklindeki cevabı ve Hz. İbrahim'in gerekçe olarak ileri sürdüğü "Kalbimin mutmain olması için..."⁹⁸ ifadeleri, Havârilere durumuyla oldukça benzerlik arz etmektedir. Hz. İbrahim'in bu isteğinin nedenine dair farklı yorumlar mevcuttur. Örneğin bunun, Hz. İbrahim'in bazı yırtıcı hayvanların, ölü bir hayvanı parçalayıp yemelerini görmesiyle parçalanmış bu hayvanın nasıl diriltileceğini müşahade etmek istemesi şeklinde gerçekleşmiştir diyenler olmuştur. Şeytan tarafından Hz. İbrahim'in kalbine şüphe sokulması da bir diğer yorumdur. Bunlardan başka, Abdullah b. Abbas'ın bu âyeti, Müslümanlara ümit verme açısından okuduğu görülmektedir. Zira o, ilgili âyetin tefsirinde, kulların bazı durumlarda şüpheye düşmüş olması durumunda dahi dinden çıkmamış sayılacağına işaret olduğuna yönelik bir açıklama yapmıştır.⁹⁹ Bunun gibi yorumların sayısını artırmak mümkündür. Biz bu âyetleri yukarıda zikredilen yorumlardan farklı olarak, insanın elde ettiği bilgiye olan güveni noktasında somut delil merkezinde değerlendireceğiz. Nitekim incelediğimiz tefsirlerde, görme duyusu ile somut düşünme arasındaki ilişkiye dair ipucu veren yorumlar bulunduğu görülmektedir. Bu minvalde, bazı toplumlardaki kimi insanların, peygamberlerden hak veya batıl bazı isteklerde buldukları, bu çerçevede Hz. Musa'ya tâbi olan kavmin de ona "Nasıl onların ilahları var ise, sen de bize bir ilah yap."¹⁰⁰ söylemleri aktarılmaktadır. Hz. İbrahim'in ölünün diriltilmesini görme talebi de kavminin bunu görebileceğini kalplerinde bulunan inkârı ortadan kaldırma amacına mütevellittir denilmiştir.¹⁰¹ Bu

⁹⁴ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, Dâru'l-Menâr, Kâhire 1948, VII, 253.

⁹⁵ Mâide 5/113.

⁹⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, VIII, 288; Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, VII, 252.

⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, II, 314.

⁹⁸ Bakara 2/260.

⁹⁹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, IV, 628-629; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VII, 41-42.

¹⁰⁰ A'raf 7/138.

¹⁰¹ Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VII, 41.

bağlamda Hz. Musa'nın kavminin ve Hz. İbrahim'in taleplerinin kimi insanların kalplerindeki vehimleri, şüpheleri ortadan kaldırma amacı taşıdığı ifade edilebilir. Diğer bir yoruma göre de Hz. İbrahim'in bu isteği, Rabbinin gizemli işlerini daha yakından görerek kalbini mutmain hale getirme çabası olarak kabul edilmiştir.¹⁰² Rabbinin ölülere diriltmesine inandığı halde Hz. İbrahim'in, görme duyusuyla elde edilen bir bilginin, haberi bir bilgiden farklı olduğunu söylemesi yorumu da mevcuttur.¹⁰³ Hz. İbrahim'in talebinin, akıl yoluyla elde etmiş olduğu bilgiye, zaruri bilgiyi de ekleyerek kalbinin daha fazla mutmain olmasını istemesi yorumu da başka bir örnektir. Bu bağlamda Zemahşerî (ö. 538/1144) şöyle demiştir: "Delil sayısının fazlaşması, kalbin itmi'nân halinin ve yakîni bilginin artmasını sağlamaktadır. Ayrıca akıl yürütme veya istidlâl yoluyla gelen bilgide şüphe bulunma ihtimali varken, zaruri bilgi¹⁰⁴ de böyle bir şey olmayacağını dile getirmektedir.¹⁰⁵ Bu algıyı daha net ortaya koymak için Hz. Musa'nın "Rabbim! Bana görün; sana bakayım."¹⁰⁶ ifadesini örnek verebiliriz. Bunu incelediğimizde de bu ayetin genel olarak, kelimelerin tartışma konusu olan rü'yetullah¹⁰⁷ merkezinde değerlendirildiğini görmekteyiz.¹⁰⁸ Müfessirlerin genelinde, Hz. Musa, "Allah'ı neden görmek istedi?"den ziyade "Allah görülebilir mi?" sorusuna yoğunlaşmış oldukları görülmektedir. Burada zikredilen âyetlere, görme duyusu ile somut delil arasındaki ilişki noktasından bakmanın önemli olacağı kanaati taşımaktayız. Bu âyetlerin yorumlarını, Zemahşerî'nin "delillerin fazlaşmasının kalpteki güven ve itminan halini güçlendireceği" cümlesi mahiyetinde okuyacak olursak; insanoğlunun inanma ve güvenme duygularını destekleyen en temel etmenlerden birinin ilk elden tecrübe olduğu söylenebilir. Çünkü insan için somut olan, soyut olandan daha kolay kavranmaktadır. Kimi peygamberlerin dahi bunu destekleyecek ifadeler kullandıklarını, bu ifadelerin de onların kalplerinin tam bir itminan haline ulaşması amacıyla matuf zikredildiğini aktarmıştık. Bu bağlamda "Ey Musa! Biz Allah'ı kendi gözlerimizle açıkça görmedikçe sana inanmayacağız."¹⁰⁹ âyeti de insanın soyuttan öte somut tecrübe istencinin bir karşılığını ifade etmektedir. Hatta bu âyetteki isteği dile getiren İsrailoğulları'nın, somut olanla ilişkilerini puta tapma geleneğiyle bağdaştıran bir yorum da mevcuttur. Bu, Allah'ı bilip tanımada kalpleri kör olanların, akıllarının sınırını aşamayacağını, gözleriyle görebildikleri şeylere takılı kaldıklarını ve görünenin ötesine geçemediklerini izah eden bir yorumdur. Böylesi insanların gözleriyle göremedikleri şeylere inanmaktan uzak oldukları, inandıkları mabutlarına elleriyle dokunmak istedikleri, bulamadıklarında ise kendilerinin birtakım putlar yaparak onlardan yardım dilendikleri ifade edilmiştir.¹¹⁰ Elmalılı'nın olumsuz bir açıdan yaklaştığı bu tasavvur, birçok toplumda karşılık bulmuştur. İnsanoğlunun tarih boyunca gezegenlere, hayvanlara ve elleriyle yaptıkları cisimlere taptıkları bilinmektedir. Bu tür şeylere tapınma sebebi, kalp gözünün kör olmasından dolayıdır önermesi kanaatimizce hızlı bir çıkarımdır. Nitekim peygamberlerin inananlar nezdindeki konumları göz önünde bulundurulduğunda, zikrettiğimiz âyetlerdeki Allah'ı veya ölünün nasıl diriltileceğini görme istekleri abesle iştigal ettikleri şeklinde addedilebilir. Çünkü onların peygamber olmaları hasebiyle diğer insanlara kıyasla daha yüksek bir kalp gözü yetisine sahip olduğu düşünülmektedir. Fakat burada gözden kaçırılan mühim bir nokta bulunmaktadır. O da peygamberlerin aynı zamanda insan olduklarıdır. Onların da diğer kimseler gibi somut ve soyut kavrayışları, algılayış biçimleri mevcuttur. Elbette bunun seviyeleri her insan da aynıdır demek doğru olmayacaktır. Ancak peygamberlerin de insan olmaları onların da diğer insanlar gibi özellikleri bünyelerinde taşımalarını gerekli kılmaktadır. Özetle ifade edersek, mucizeleri gözle

¹⁰² Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, III, 53-54.

¹⁰³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, IV, 626.

¹⁰⁴ Detaylı bir akletme ve tefekküre ihtiyaç duyulmadan, ilk yönelişte meydana gelen bilgidir. Bkz. Yeşilyurt, Temel, "Bilgi Kuramı", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 315.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, I, 493.

¹⁰⁶ A'raf 7/143.

¹⁰⁷ Detaylı bilgi için bkz. Yeşilyurt, Temel, "Rü'yetullah", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 311-314.

¹⁰⁸ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, X, 419-432; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XIV, 238-244; Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, I, 501-507; Beydâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, Dâru'r-Reşîd, Beyrut 2000, I, 570-571; Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, IX, 122-135; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 127-129.

¹⁰⁹ Bakara 2/55.

¹¹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 302.

görme talebi, gerek insanlar gerek peygamberler için bir destek görevi işlevini taşımakta ve bu onların kalplerini yatıştırmaktadır. Peygamberlerin dahi bu tür taleplerinin olması, somut delilin insan zihnindeki kabul oranını yükseltme noktasındaki gücünü göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Sofranın gökten indirilip indirilmediği meselesine de değinilmesi gerekmektedir. Çünkü bu meseleye dair rivayetlerden bazıları çalışmamız açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bağlamda Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) sofranın semadan indiğini, ayrıca içerisinde taze balık, yufka ekmek ve hurmanın bulunduğunu belirtmiştir.¹¹¹ Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Abdullah b. Abbas, Mücâhid (ö. 103/721), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) ve Katâde (ö. 117/735) gibi müfessirler de sofranın indirildiğini kabul etmişler; ancak bu sofrada yer alan yiyecekler konusunda farklı düşünceler ileri sürmüşlerdir. Ammâr b. Yâsir, Hz. Muhammed'in "Gökten inen sofraya ekmek ve et idi." dediği şeklinde bir rivayette bulunmuştur. Bu, Hz. Muhammed'in sofranın indiği görüşünü benimsediğini göstermektedir. Taberî; Hz. Muhammed, sahabe ve daha sonraki müfessirlerin sofraya dair rivayetlerinde geçen anlatılar bağlamında sofranın indirildiği kanaatini taşıdığını beyan etmiştir. Ayrıca o, sofradaki yemeğin cennet meyvesi veya balık ve ekmek olabileceğini; ancak bunları bilmemenin bir zarara yol açmayacağını da ifade etmiştir.¹¹² Zemahşerî'nin sofranın indirilmesine dair aktardığı iki rivayet bulunmaktadır. Birincisi, Hz. İsmâ ve Havârilere ona bakarken sofranın önlerine düşmüş olduğu naklidir. İkincisi ise Allah'ın sofrayı indireceğini ancak bu olayın ardından inkâr edenleri büyük bir azapla cezalandıracağını belirtmesinden dolayı Havârilere "Öyle ise istemiyoruz." dedikleri ve böylece sofranın inmediği görüşüdür.¹¹³ Buna mukabil çoğu müfessir sofranın indirilmiş olduğu görüşü tercihe şayan bulmuştur.¹¹⁴ Kurtubî (ö. 671/1273) de sofranın indirilmiş olduğu görüşü benimsemiş, fakat bu olaya şahit olanların daha sonra inkâra düşerek kâfir olduklarını belirtmiştir.¹¹⁵ Onların bu inkârlarının neticesinde domuz ve maymunlara dönüştüklerini ifade edenler de olmuştur.¹¹⁶ Sofranın indirildiğini kabul eden müfessirler, onun üzerindeki yemekler konusunda da farklı görüşler beyan etmişlerdir. Nitekim sofradaki yemeğin balık ve ekmek veya ekmek ve et olduğunu izah eden müfessirlerin yanı sıra onun, et dışındaki her şey olduğunu veya cennet meyveleri olabileceğini söyleyen kimseler de bulunmaktadır.¹¹⁷ Ayrıca çoğunluğun rivayet ettiği kabul edilen bir nakle göre yemeğin içerisinde balık, sebze, beş yufka, zeytin, bal, tereyağı, peynir ve pastırma bulunmaktadır.¹¹⁸ Son olarak sofranın indirilmiş olduğuna delil kabul edilen Hıristiyanların Pazar tatili ve Fısh (Hamursuz) Bayramı'na da değinmek faydalı olacaktır. Türkçedeki karşılığı fısh olan "Pesah", önceden İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkışı anısına bir hafta süreyle kutlanan bir Yahudi bayramını ifade etmekteydi. Daha sonra bu, Hıristiyanlıkta Hz. İsmâ'nın bütün insanlığın günahı için canını feda etmesi ve tekrardan dirilmesi inancıyla bağdaştırılarak bu olayın anısına kutlanan bir bayrama karşılık kullanılmaya başlamıştır. Bu bayramın pazar günüyle de ilişkisi vardır. Hıristiyanlık, Hz. İsmâ'nın yeniden dirildiği ve kutsal ruhun inmiş olduğu günün Pazar olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla Hıristiyanlıkta erken tarihlerden itibaren haftanın en kutsal günü Pazar, yılın en kutsal zamanı ise Fısh bayramı haftası olarak kabul edilmiştir.¹¹⁹ Hz. İsmâ'nın Rabbinden gökten bir sofraya indirmesini talep ederken kullanmış olduğu "Ey rabbimiz! Bize gökten öyle bir sofraya indir ki, bizler ve bizden sonra gelenler o sofranın indiği günü bayram edinelim..."¹²⁰ ifadelerinde geçen "عيد" *iyd* kelimesi, Pazar günü ve Fısh Bayramı ile

¹¹¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 2002, I, 518.

¹¹² Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, IX, 125-131.

¹¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, II, 314-315.

¹¹⁴ Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 141; Karaman, Hayreddin vdğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II, 430-431.

¹¹⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 291-292, 296.

¹¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 519; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 141; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 296.

¹¹⁷ Kurtubî, *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 509; Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, VII, 386.

¹¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 366.

¹¹⁹ Katar, Mehmet, "Paskalya", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 181; Demirci, Kürşat, "Hafta Tatili", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 129.

¹²⁰ Mâide 5/114.

ilişkilendirilmiştir. *iyd* kelimesinin, dönüp gelen sevinç anlamına geldiğini, bayramın da her sene tekrardan sevinç ve neşeye gelmesinden dolayı bu ismi aldığını söylemişlerdir. Bu çerçevede Hıristiyanların Pazar gününü tatil/bayram addetmelerini, o günde sofranın indirilmiş olması düşüncesinin var olduğunu öne sürenler olmuştur.¹²¹ Ayrıca sofranın indirilmesi olayının, Yahudi ve Hıristiyanların ittifak halinde kutlamış oldukları Fısıh (Hamursuz) bayramında yaşandığı da dile getirilmektedir. Bu bilgi, "...Sofranın indiği günü bayram edinelim..."¹²² âyetinin Hıristiyanlarca bir kökeninin bulunduğu delilidir diyenler olmuştur.¹²³ Bu ifadeler Hıristiyanların Pazar gününe ve Fısıh bayramına verdikleri kıymeti sofranın inmesiyle özdeşleştirmektedir. Bu minvalde -mez-kûr görüş kabul edilirse- Hz. İsa'nın bu günü bayram edinme sebebi olan sofranın indirilmesi olayı yaşanmamış olsaydı, bu bayramın kutlanma sebebi ortadan kalkmış olacaktı. Fakat Hıristiyanlar tarafından bu bayram kutlanmakta ve Pazar günü de en kutsal gün addedilmekte olduğu için bu durum, sofranın inmiş olduğu düşüncesinin delillerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bunlara ilaveten Katâde, Suddi ve İbn-i Cüreyc'e (ö. 150/767) göre zikredilen âyetin işaret ettiği mananın o günü kutsal bir gün edinme şeklinde olduğu aktarılmaktadır. Taberî de benzer bir kanıya sahip olarak, bahsedilen âyetteki ifadenin "O gün bizim için bayram olsun ve diğer insanların bayram günlerinde yaptıkları gibi bizlerde o bayram gününde ibadet edelim." anlamını taşıdığını ileri sürmüştür. Bu görüşlerin aksini söyleyen rivayetler de mevcuttur. Abdullah b. Abbas, "İnecek sofradan hepimiz yeriz ve bayram yapmış oluruz." şeklinde bir ifade ile bayramı; yemeği yiyen kimselerin bu nimetle bayram edeceği düşüncesine bağlamıştır. Kimi âlimlere göre de bu ifade "O yemek bizler için Allah tarafından bir hatırlatma ve delil olsun" .¹²⁴ manasını kastetmektedir. Kısacası, sofranın indirildiği görüşünün ekser müfessir tarafından kabul edildiği, fakat onların, yemeğin mahiyeti konusunda farklı düşüncelere sahip oldukları söylenebilir.

Sofranın indirildiği kanısını taşıyan önemli bazı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetleri aktarıp sofranın gökyüzünden indirilmesiyle somut bilgi arasındaki ilişkiyi görmek, bu çalışmanın konusunu izah noktasında mühim bir işleve sahip olacaktır. Muhtelif kaynaklarda yer alan bu rivayetlerde kırmızı renkli bir sofranın, Havârilere gözleri önünde iki bulutun arasında inmiş olduğu zikredilmektedir. Bilahare Hz. İsa'nın da Allah'a, kendisini şükredenlerden kılmasını ve sofrayı bir ceza veya işkence olmaktan öte rahmet vesilesi yapmasını istediği beyan edilmektedir.¹²⁵ Ayrıca Havârilere bu sofranın tecrübesinden sonra, inkâra düşüp domuz ve maymuna dönüştürüldükleri ifadesinden önce sofranın uçup gittiğinden bahsedilmektedir.¹²⁶ Sa'lebî'den (ö. 427/1035) gelen bir rivayete göre sofranın kırk gün boyunca bir gün iner diğer gün inmezdi. Sofra indikten sonra olduğu gibi durur ve insanlar onun üzerindeki yemeği yerlerdi. Gölge, sofranın üzerine düştüğü zaman da o yükselir ve göğe dönerdi. İnsanlar ise o sofrayı göremeyinceye kadar onun gölgesine bakarlardı.¹²⁷ Özellikle bu ifadeleri aktarma amacımız; gökyüzü, tanrı ve somut ilişkisinin bu ifadelerde toplu olarak yer almasıdır. Bu rivayetler bağlamında onların bu sofrayı gözleriyle görmüş oldukları aktarılmaktadır. Hatta detaylıca ifade edilerek onun renginden, bulutların arasında gelmesine kadar birçok şeyin ayrıntısı da zikredilmiştir. Ayrıca sofranın göğe dönmesi sürecinde arkasından bakmaları betimlemesi de teferruat denebilecek niteliktedir. Bu rivayetler, "Onlar, ille de Allah'ın ve meleklerin, bulutların gölgesi arasından çıkıp gelmesini ve işin bitirilmesini bekliyorlar!.." ¹²⁸ ve "Kara buluta basarak gökleri yarıp indi." ¹²⁹ ifadeleriyle benzerlik arz etmektedir. Bunlar, daha önce de değindiğimiz üzere insanların zihnindeki tanrı algısının gökyüzünde ikamet eden bir varlığa karşılık

¹²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, II, 314; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 138; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 289-291.

¹²² Mâide 5/114.

¹²³ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, VII, 258-259.

¹²⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, IX, 123-124.

¹²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, II, 315; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 293; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 366.

¹²⁶ Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 141.

¹²⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 294, 295; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 366-367.

¹²⁸ Bakara 2/210.

¹²⁹ Mezmurlar 18/9.

gelebileceğini gösteren betimlemelerdir. Allah'ın bulutu yarararak inmesi, sofranın gökten indirilmesi, kitabın gökten gelmesinin istenmesi gibi cümlelerin aslında insanlığın zihin dünyasındaki Tanrıya dair kavrayış ve algılayışlarıyla direkt bir bağlantısı olduğu söylenebilir. Hatta zikredilen sofranın Tanrı'nın kendi katından aşağıya indirildiği, sonra da yine oraya yükseltildiği şeklinde bir idrakin de söz konusu olma ihtimali vardır. Nitekim buraya kadar aktardığımız bilgiler, böyle bir şeyin düşünülmüş olabileceğine de olasılık vermektedir. Çünkü Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların kutsal kitaplarından verdiğimiz örnekler onların, Allah'ı gökyüzünde ikamet ediyor şekilde kabul etmiş olmalarının muhtemel olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca yukarıda geçen rivayetlerde Havâriilerin gelen sofrayı müşahade ettikleri ve geri dönerken onu izledikleri aktarılmaktadır. Hz. İbrahim'in Allah'ın, ölüleri nasıl dirilteceği, Hz. Musa'nın da Allah'ı görme isteği ve Yahudilerin Hz. Muhammed'den istedikleri kitabın gökten inmesi ve onu cismani olarak görme talepleri¹³⁰; Havâriilerin sofrayı inerken onu müşahade etme arzularıyla bir arada düşünüldüğünde insanın duyu organlarıyla elde ettiği bilginin, onun kalbindeki şüphe ve vehmi azaltmada ciddi bir etkisinin olduğunu gösterdiği ifade edilebilir. Nitekim Havâriiler de isteklerinin gerekçesi olarak kalplerinin mutmain olmasını ileri sürmüşlerdir. Netice itibarıyla birçok toplumda insanların, kalplerindeki güven duygusunu besleyecek somut delil arama yolunda oldukları görülmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Gökyüzü, sahip olduğu muhtelif unsurlarla insanları her daim kendine çekmeyi başarmıştır. Devasa büyüklükteki evrene kıyasla küçücük sayılabilecek bir gezegende yaşayan insanoğlunun gökyüzüne baktığında gördüğü manzara karşısında hayranlık duymaması da neredeyse çok zor görünmektedir. Dolayısıyla İnsanlık da tarih boyunca oraya çeşitli anlamlar yüklemiştir. Bunlardan biri de onların tanrıya yönelik algılarında ortaya çıkmaktadır. Birçok toplum inandığı tanrıyı güç, ihtişam, ulaşılmazlık ve yücelik gibi niteliklerle tavsif etmişlerdir. Onların gökyüzüne baktığında gördükleri devasa büyüklük ve şaşkınlık veren manzara, tanrının ulaşılmaz, çok büyük bir güç ve kudrete sahip olması düşüncesiyle benzeşmektedir. Bu minvalde gökyüzünün, tanrının katı olduğu düşüncesinin kökenini insanların oraya ulaşma imkânının olmadığı bir yüksekliğe sahip olmasıyla izah eden Eliade'nin ifadeleri oldukça önem arz etmektedir. Sümer, Akad, Babil, Hitit, Mısır gibi toplumların gökyüzünü, tanrının mekânı olarak düşündükleri bilgisinin varlığı ulaşabildiğimiz en eski kaynaklarda dahi gökyüzüne insanlar nezdinde kayda değer bir yer verildiğini göstermektedir. Bu toplumların yaşadıkları dönemin bilim seviyesinin günümüzle boy ölçüşemeyecek kadar geri olduğundan dolayı göğün onlar nezdinde böyle bir anlam alanına sahip olabileceğini söylemek doğru olmayacaktır. Nitekim günümüzde varlığını sürdüren bazı din ve toplumların da aynı düşünce yapısını benimsedikleri görülmektedir. Hatta uzaya gidebilmek ve oranın çok uzak noktalarını gelişmiş teleskoplarla gözlemleyebilmek, gökyüzünün insan üzerindeki çekiciliğini azaltmaktan öte artırıyorur bile denebilir. Keza bu çalışmaların temelindeki unsurlardan biri de gökyüzüne duyulan ilgidir.

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da da gökyüzü, aktardığımız kaynaklardaki bilgiler neticesinde Allah'ın mekânı olarak tasvir edilen bir muhtevaya sahiptir. Genel olarak bu dinlerin kaynaklarında Allah'ın gökte bulunan, oradan insanlara seslenen bir betimlemeyle beyan edildiği görülmektedir. Ayrıca mezkûr dinlerin kutsal kitaplarında Allah'ın sınırsız kudret ve hükümlerinin gökleri ve yeri kuşattığına, gökyüzünde bir tahtı bulunduğuna ve meleklerin de orada yer aldığına yönelik ifadeler yer almaktadır. Allah'ın, vahyini gönderdiği toplumun sosyo-kültürel anlayış ve kavrayış seviyesini baz alarak irtibat kurması düşüncesinden hareketle insanların ellerindeki kutsal kitaplarda yer alan gökyüzü anlatısının, onların Allah tarafından kendi anlayabilecekleri şekilde gönderdiği mesajları içeriyor olması da muhtemeldir. Yine bu da insanların gökyüzünü Allah'ın katı olarak düşündüklerini gösterir. Bu çerçevede Kur'an'ın Yahudi, Hıristiyan ve Cahiliye Arap toplumunun bazı taleplerinden bahsederken aynı zamanda onların zihin dünyalarını da yansıttığı söylenebilir. Bu bağlamda Kur'an'da, Yahudilerin kitabın gökten indirilmesini istedikleri, Hıristiyanların sofranın gökten gelmesini temenni ettikleri ve Cahiliye Arap toplumunun da Allah ve meleklerinin bulutların arasından yeryüzüne inmesini bekledikleri

¹³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 116.

beyan edilmektedir. Bu insanların talep ettikleri şeyin gökyüzünden karşılanması ifadesi onların gökyüzünü ne şekilde idrak ettiklerine ışık tutmaktadır. Gökyüzünün, inandıkları Allah'ın mekânı olarak algılanması düşüncesinin küçümsenemeyecek seviyede bir karşılığının olduğu, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın da çok önem verdiği Hz. İbrahim'in Rab arayışı anlatısında da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Kur'ân'a göre o; sırayla yıldız, ay ve güneşin Rabbi olduğunu düşünmüş ancak onların batmasıyla ve Allah'ın yol göstermesiyle doğru yolu bulduğunu ifade etmiştir. Tefsirlerde farklı görüşler olmakla birlikte mezkûr âyeti literal şekilde anlayanlar da olmuştur. Burada değinilmesi gereken nokta, birçok insan için büyük bir anlam ifade eden Hz. İbrahim'in dahi gökte yer alan cisimleri belli bir süre Rab edinmiş olabileceği bilgisinin var olduğudur. Hz. İbrahim'in gök cisimlerine tapan kavminden etkilendiğini söyleyen görüşler de bunu desteklemektedir. Bu, o kavmin birçok toplumdaki gibi gökyüzünü tanrılarının bulunduğu yer olarak kabul ettiklerini gösterdiği gibi bu inançlarının ne kadar güçlü bir etkiye sahip olduğunu Hz. İbrahim'in ondan etkilenmiş olabilmesi noktasında da göstermektedir.

Cahiliye Arap toplumunun iman etmek için Allah ve meleklerinin bulutlar arasından gelmesini beklemeleri örneğinde olduğu üzere Kur'ân'da geçen bazı âyetler, zikredilen toplumun gökyüzü tasavvurunu yansıtan anlatımları içerisinde barındırmaktadır. Bunlardan biri de Havârilere, Hz. İsa'dan talep ettikleri sofraya örneklemidir. Onların bu isteklerinin arka planında yer alan iki mesele dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi, sofrayı gökten talep etmeleridir. Bu, onlar nezdinde inandıkları Allah'ın gökyüzünde bulunduğu düşüncesine sahip olmaları ve dolayısıyla makamından aşağıya doğru bir indirme yapması talebine karşılık gelmesi şeklinde okunabilir. İkinci mesele ise, indirilmesini ümit ettikleri sofrayı gözleriyle görme istençlerine dayanak olarak kalplerinin mutmain olmasını dile getirmeleridir. Duyu organlarıyla elde edilen bilginin, dolaylı yoldan ulaşılan bilgiye kıyasla kabulü daha kolay olmaktadır. Kur'ân'da Hz. İbrahim'in dahi kalbinin mutmain olmasını öne sürerek Allah'tan ölümleri nasıl dirilttiğini kendine göstermesini istediği ifade edilmektedir. Bu ve benzeri âyetler, peygamber dahi olsa somut olarak elde edilen bilginin insanın kalbine verdiği güveni göstermesi açısından ne derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak somut delilin de her zaman insanı itminan seviyesine getirebileceğini kabul etmek doğru bir yaklaşım olmayabilir. Nitekim rivayetler doğru kabul edilirse sofranın inmesi dahi Havârilere yetmemiş ve onlar mucize içinde mucize istemişlerdir. Fakat ne şekilde olursa olsun insan, güven duygusunu tatmin etmek isteyen bir varlıktır. Zemahşeri'nin de dediği gibi kişinin elde ettiği delil adedinin fazlaşması, onun kalbindeki güven duygusunu yükseltmektedir. İşte zikredilen kişilerin duyu organları vasıtasıyla tecrübe elde etme istekleri de buna dayanmaktadır.

Netice itibarıyla gökyüzü insanlığın ortak zihninde yer etmiş önemli bir unsurdur. Bunu günümüzde ulaşabildiğimiz en eski kaynaklarda dahi görmekteyiz. O kaynakların ele alındığı zaman üzerinden geçen asırlar muhakkak ki insanın evrene bakış açısını değiştirmiştir. Lakin insan, yine insandır ve bazı duyguları onunla beraber sürekli var olmuş ve olmaya devam edecektir. İnsanın gökyüzüne baktığında gördüğü şeyde bu duyguların bir karşılığıdır. Buna ilaveten insan güvenmek de isteyen bir varlık olması cihetinden daima bir arayış içerisinde. Bunu somut veya soyut gibi muhtelif yollarla elde etme gayretini de göstermektedir. Ancak soyut olanın kavranması somut olana kıyasla daha güçtür. İnsan da bunun bilincinde olduğu için somut delille kalbindeki güven duygusunu pekiştirmeyi ister. Peygamberlerin dahi bunu gerçekleştirmeye yönelik bazı taleplerinin olduğu bir dünyada insanların bu tür talepleri gayet tabiidir.

KAYNAKÇA

Altuncu, Abdullah, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, cilt: 4, sayı: 7.

Atlı, Ahmet, "Hz. İbrahim (a.s.)'ın Gök cisimleriyle Monoloğunun İshârî/Tasavvufî Yorumu", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: 7, sayı: 7.

Batuk, Cengiz, "Nemrud", *DİA*, İstanbul 2006.

- Beydâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl, Dâru'r-Reşîd*, Beyrut 2000.
- Bilgin, Azmi, “‘Gök Tanrısı’ Terimi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2005, cilt: 2, sayı: 4.
- Boşnak, Nagihan Ayşe, *İlk Altı Asır Tefsirlerinde Yedi Gök İfadesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman 2018.
- Bozkurt, Mehmet, “İslam Öncesi ‘Ortadoğu’ İnançlarında Göğe Yükseliş Anlatıları ve İslâm’da Mi’rac: İslâm Geleneğindeki Mi’rac Anlatısının Özgünlüğü Meselesi”, *Beytûlmakdis Araştırmaları Dergisi*, 2021, cilt:21, sayı: 3.
- Çağlayan, Harun, “Bilginin Kaynağı Olarak Akıl”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2011, cilt: 9, sayı: 1.
- Çağrı, Mustafa, “Yaratma”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 325; Öztürk, Mustafa, *Kur’an ve Yaratılış*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2015.
- Çiçek, Halil, “Kur’an’da Sema Kavramı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1974, cilt: 9, sayı: 1.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Dell, Christopher, *The Occult, Witchcraft & Magic*, Thames & Hudson, China 2016.
- Demirci, Kürşat, “Hafta Tatili”, *DİA*, İstanbul 1997.
- Demirci, Kürşat, *Yahudilikte Semâvî Mâbed Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut 1981.
- Gezmez, Arzu, *Siyasi ve Sosyal Açından Eski Mısır Dini*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2019.
- Grudem, Wayne, *Bible Doctrine Essential Teachings of the Christian Faith*, Zondervan Publishing, Michigan 1999.
- Gündüz, Şinasi, vdğr, *Dinlerde Yükseliş Motifleri*, Vadi Yayınları, Ankara 1996.
- Harman, Ömer Faruk, “İbrâhim”, *DİA*, İstanbul 2000.
- Harman, Ömer Faruk, “Kitâb-ı Mukaddes”, *DİA*, Ankara 2002.
- Işankulu, Cabbar, “Kaybolan Cennetin Peşinde (Sümer ve Akad: Ütopya mı? Gerçek mi?)”, *Gaziantep Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2002, cilt: 22, sayı: 3.
- Karaman, Hayreddin vdğr, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Katar, Mehmet, “Paskalya”, *DİA*, İstanbul 2007.
- Kıyak, Abdulkadir, “Türk Kültüründe Gök İle İlgili İnanışlar”, *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2010, cilt: 3, sayı: 6.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Câmi’ li Ahkâmî'l-Kur’ân*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî, Beyrut 2006.
- Kuzgun, Şaban, “Hâmân”, *DİA*, İstanbul 1997.
- Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 2002.

- Öztürk, Murat, "İslamiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini", *International Journal of History*, 2013, cilt: 5, sayı: 2.
- Pettazzoni, Rafaella, *Tanrı'ya Dair*, çev. Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, Dâru'l-Menâr, Kâhire 1948.
- Roth, Marta Tobi, *Law Collections From Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta 1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dârü'l-Fikr, Kâhire 2001.
- Wilkinson, Toby, "Before the Pyramids", *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, Krakow, 28th August-1st. September 2002.
- Yavuz, Mi'rac", *DİA*, Ankara 2020.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Zehraveyn Yayınları, İstanbul, trs.
- Yeşilyurt, Temel, "Bilgi Kuramı", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Yeşilyurt, Temel, "Rü'yetullah", *DİA*, İstanbul 2008.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Mektebetü'l-Abîkân, Riyâd 1998.